

O, čuj moj glas, ki še mravljinču daš,
da čez krčine, ubog z ubogimi,
pritiplje v dom svoj med prezanogimi!

PLAMEN

FRAN ELLER

Pod mrtvim nebom ko zavržen kamen
na dnu sem ležal, adaj je svetlo vse,
kar v solnčni plašč me iz globoke tme
odrešil je spoznanja strmi plamen.

Ta plamen greje, ni požar, ki žge,
ko vino čist je, a nikdar omanen,
in bolj preplaja me, čimbolj sem samem,
visok je cvet, ki noč ga ne ospe. —

Neobjemljiva, Ti si večno ena
in kakor Ti nikoli še nobena
mi bila med sestrami ni češčana!

Pa če na zemlji naju nič ne veže,
se ne zgrešiva, iz življenja teže
gorim v Tvoj svet, ki smrt ga ne doseže.

POGLAVJE O MORALI

JOSIP VIDMAR

I.

V nekaterih člankih »Kritike« sem skušal obrazložiti neko etično misel, o kateri se mi je zdelo, da mi je postala nezavedna last radi tega, ker sem jo napol prikrito, napol pa izrečeno, toda živo in tvorno srečal v mnogih umetninah kot misel umetniškega odnosa napram življenju in v življenjih pomembnih osebnosti kot zakon njihovega delovanja. Pri tem tolnačenju me ni vodil namen propovedovati. Zavedal sem se, da se ravno ta misel ne sme propovedovati in ne more, marveč da se v življenju prebujata sama, ali pa da vsaj nezavedno deluje povsod tam, kjer mora. Poglaviti namen mojega pisanja je bilo hotenje napisati zoper napadalno preproščino moralistov zagovor življenske resnice in jo pokazati tako, kakršno sem jo spoznal v njenih najčistejših izrazih.

Njena podoba je nekako takale: Človeški rod živi v dveh ravninah; v ravnini brezoblične množice in v ploskvi osebnosti. Osebnost je izrazita, svojevrstna in s posebno nadarjenostjo in vitalnostjo obdarjena človečnost. Ostra določnost notranje fiziognomije je vzrok, da se osebnost zaveda sama sebe, se čuti do presenetljivih globin in da jasno vidi življensko pot in nalogo, ki sta ji določeni po svojevrstni urejenosti in darovitosti. Ta notranja opredeljenost je zakon njenega življenja. Ne pozna drugih predpisov mimo tistih, ki prihajajo iz lastne notranjosti. Edina njena dolžnost je zvestoba lastni naravi. V vrsti osebnosti, ki nam jih kaže zgodovina, se med plemenitimi in svetlimi tu in tam pojavljajo posamezne, ki se zde strahotne in nečloveške. Toda vpogled v notranjost take demonske osebnosti razkriva isto človeško veličino, isto požrtvovalno vdanost lastni darovitosti, isto ljubezen — ne zaljubljenost in ne samoljubje — kot odnošaj napram samemu sebi, isto zatopljenost v predmet svojega spoznanja in isto odmaknjenost od življenja, skratka vse iste odlike, ki so značilne za svetle in »pozitivne« osebnosti. Njen vnanji videz pa je strahoten, ker je strahoten smoter njene darovitosti in usode.

Narava ima nešteto izrazov in značajev: milo in žgoče solnce, dih vetra, tišino, mir, razigranost; včasih pa tudi vihar, neurje in potres. Cezarji, Atili, Napoleoni so nevihte in potresi v človeštvu. Obdarjeni so često z brezprimernim spoznanjem o stvareh človeškega sožitja, često pa tudi samo z nejasnim, toda ogromnim nagonom, zajeti svet v eno pest, ki je po usodi, ne po njih volji, njihova. Sledeč vzgonu svoje narave, dvigajo zoper sebe svetove in povzročajo strahotne katastrofe. Njih končni delež je, biti žrtev, prav kakor delež njih svetlih drugov. Navzlic vsem grozotam, ki se vrše v njih imenu, je njih srce lahko čisto kakor srce svetnika. Poslušni so povelju neznane sile, ki vlada svet, roki, ki je zgnetla njih človečnost z njenimi sposobnostmi in močmi. Tam, kjer je začetek vse moralnosti in nemoralnosti, v skritem odnošaju do samih sebe in do sveta, so popolnoma enaki svojim srečnejšim tovarišem, velikim osebnostim pozitivne smeri. Človeško vzorni so i eni i drugi. Grda je samo propala osebnost in nizkotna povprečnost.

Zoper to misel, ki sem jo često opazoval kot notranjo gesto umetniške pozornosti napram pojavom življenja, ugovarja dr. A. Ušeničnik v svojem članku »O svobodni umetnosti«, na katerega sem na tem mestu deloma že odgovarjal. Njegov ugovor ubira dvojno smer in si stavi dvoje vprašanj: 1. Ali je ta etos sploh resničen in upravičen etos in 2. ali je res etos vse velike umetnosti?

II.

Odgovarjajoč na prvo vprašanje po resničnosti in upravičenosti tega etosa, nanaša Ušeničnik svoje razmišljanje predvsem na moje tolmačenje notranjih procesov v Cankarjevem Kantorju. Razlagal sem ga kot demonskega človeka, ki se ob svojih groznih dejanjih v mukah in uporih srca prebora do spoznanja svoje narave in usode, do spoznanja zakona svojega življenja. K temu pravi Ušeničnik, da »bi zanesli v božanstvo strašno nasprotje, če bi pojmovali božje delovanje v svobodni volji, kakor ga pojmem« jaz. »Vest, ki je od istega božanstva, bi nam govorila, da je takšno in takšno dejanje zločin, a od nas bi božanstvo zahtevalo, da ta zločin izvršimo! Ali ni to metafizičen in etičen absurdum?«

Ugovor sloni ves na dovolj očitnem nesporazumljenju. Mislim, da ni nikjer v mojem tolmačenju rečeno, da bi se v Kantorju upirala *v e s t*, kakor trdi Ušeničnik; pač pa je rečeno, da vrši svoja dejanja in da hodi svojo pot »kljub uporih svojega velikodušnega, usmiljenega in z vsemi plemenitimi človeškimi lastnostmi obdarnega *s r c a*«. Vest in srce pa nista eno in isto. Radi nekega dejanja me lahko boli srce, ne da bi mi imela vest kaj očitati. Če tedaj v Ušeničnikovi formulaciji mojega metafizičnega in etičnega absurda postavim mesto vesti bolečino srca, dobi v božanstvo vneseno nasprotje milejšo obliko in absurdnost dokaj bolj sprejemljivo logičnost.

Da pa tak notranji položaj, kakršnega sem tolmačil v Kantorju, ni samo zamislek »filozofije, ki sta ji tuja življenje človeštva in globoka metafizika krščanstva«, marveč da je nekaj življenskega, me je vnovič preveril prizor, ki ga v svojem »Napoleonu« po zgodovinskih virih opisuje Emil Ludwig (str. 342/5). Ta pogovor Napoleona z atentatorjem Stapsom je v drugih razsežnostih popolna nalika odločilnemu pogovoru med Kantorjem in Maksom. Cesarju je žal osemnajstletnega fanta in ga skuša za vsako ceno rešiti. Pripravljen je na skrajno popustljivost; prigovarja mu naj vsaj samo obžaluje svojo namero. Toda Staps odgovarja: »Umoriti vas, ni zločin, marveč zasluga« in še: »Če me pomilostite, vas bom vendarle usmrtil« itd. Napoleonovo usmiljenje in bolečina srca sta nedvomna. Storil je vse, kar je mogel, skoro prosil je; toda končno mu vendar ni preostalo drugega, kakor podpisati smrtno obsodbo. Brez bolečin? Težko verjetno; toda z mirno vestjo.

Nov ugovor zoper etično misel prvega poglavja predstavlja tole, nekoliko hudomušno Ušeničnikovo vprašanje: »Ali niso nekateri po naravi slabotni in omahljivi? Potemtakem bi pa tudi le-ti vršili le voljo božanstva, če ostanejo tudi v življenju takšni, »zvesti svoji

naravi'. Bili bi torej po tej teoriji 'svetlo-temno' prekrasni! — Kdor nima svoje narave, oziroma se je ne zaveda, ji ne more biti ne zvest ne nezvest. To življenje je življenje v drugi ravnini, v kateri je vprašanje resničnega, dobrega in zlega neumestno. To je človeška plast, ki si mora pomagati s kompasi, ker nima orientacijskega čuta, ali ker ne zna sama brati v zvezdah. Za to ploskev so ustvarjene popularne moralke in uradne religije, ki jih je Goethe imenoval «pamet tistih, ki nimajo lastne pameti». Ta «svetlo-temni» svet je svet človeško nepomembnega, je humus; cvetlice, grmičje in mogočno drevje se dviga nadenj. Ni ne lep, ne grd, marveč je samo rodoviten.

Poslednji Ušeničnikov ugovor, ki opozarja na možnost zlorabljanja izpovedane etične misli, češ «ali ni zelo naravno, da bo človek imel za 'zvestobo' naravi vse, kar ga mika?», me vznemirja najmanj. Katera etična misel se ne more zlorabljati in katera se ni? Vrhu tega ponavljam, da moje misli niso bile izrečene z željo, da tako bodi, marveč v zagovor resnice in iz poznanja, da tako je.

III.

Ali je ta etos res etos vse velike umetnosti?

To vprašanje Ušeničnik odločno zanika. Prizna sicer, da «so umetniki vedno radi risali tudi demonske značaje», «toda estetski užitek nudijo takšna dela le tedaj, če vidimo ali slutimo, kako se dviga za temi demonskimi nasilniki usoda, ki bo prej ali slej kot orodje večne pravice posegla v njih življenje, da bodo v nemoči klonili pred njo. Ta misel je pa že etična v dosedanem zmislu!» Ušeničnikov ugovor razodeva tipičen primer tega, kako gleda moralist na življenje, ki ga prikazuje umetnost: Umetnik predstavlja usodo kot orodje večne pravice, ne pa kot notranji organski zakon nekega življenja. Svobodnemu pogledu pa se zdi n. pr. življenje demonskih pojavov resnično, če se zaključuje s katastrofo, zato ker je v njihovi naravi «započenjati boj z veseljstvom», kakor pravi Goethe, in izzivati katastrofe. Skratka, prosvečljen človek ve, da se nevihta poleže, ker se izčrpajo napetosti, ne pa zato, ker je strašna. Sicer pa je sploh usoda mnogih velikih osebnosti, doživeti katastrofalno smrt, pa najsi so božanske ali demonske. Kaj bi pomenilo Sokratovo življenje brez njegove junaške smrti? Kaj Kristovo brez križanja? Da pa pozna literatura umetnine, v katerih demonske osebnosti niso «kaznovane», oziroma katerih kazni občutimo kot krivico, dokazuje Ajshilov «Prometej». Da, celo Sveto pismo poroča o ubijalcu, ki je bil navzlic temu ljubljene in izbranec božji in zakonodavec Izraelu: Mojzes. (Mojzes II., 2. pogl., 12 v.).

Toda Ušeničnikov ugovor moje trditve prav za prav sploh ne zaveda. Njena misel je namreč ta, da je zmisel ne z a v e d n e u m e t n i š k e k r e t n j e ne pa umetniških nazorov enak etični miselnosti, ki sem jo v prvem poglavju opisal. Umetnost izbira za uprizarjanje dogodkov redno o s e b n o s t i. Dobre ali zle, božanske ali demonske. Ni važno, kakšno usodo jim odreja, važno je, da jih postavlja na pomembna mesta dogodevanja, da se ukvarja z njimi z vso stvarniško vnemo, dočim se s povprečnostjo ukvarja samo mimogrede, ali pa jo pušča ob strani. S tem ustvarja neko vrednotenje človeških stvari, ki se ne ozira na dobro in zlo, marveč na izrazitost in moč osebnosti. V starejših dobah je bil ta odnos k človečnosti nezaveden in se je včasih prečudno stapljal z zavedno moralno v dela, ki so v zavestnih plasteh oblikovanja na primer demonske pojave obsojala, dočim so jih s podzavestno kretnjo izbora in upoštevanja afirmirala. Po Goetheju kot mislec in po Napoleonu kot živem primeru je v teh vprašanjih prišlo do zavednejšega razumevanja.

Če Ušeničnik nadalje trdi, da je »velika umetnost vseh časov polna etične vsebine v dosedanem zmislu«, menim, da bo svojo trditev težje dokazal, nego si misli, razen če bo ostal na običajni površini. V tem me potrjuje že tistih pet primerov, ki jih že zdaj kratko navaja kot dokazilne. Da je na primer v Goethejevem »Faustu« »mnogo etične vsebine«, je nesporno, toda ali res konvencionalne ali tradicionalne? Zapisati se temnim silam, pa vendar biti odrešen, ali je to etika v tradicionalnem zmislu? V duhu konvencionalne etike je zamišljena kvečjemu prvotna ljudska pravljica ali pa tragedija Marlowe-a. Dejstvo, da »Goethe ni mogel končati 'Fausta' brez krščanske misli o odrešenju«, pa vendar glede obravnavanega problema ne more nič dokazovati. — Nesporna je tudi Shakerpearjeva »moralna resnoba«. Toda ali sta Hamletova človečnost in usoda resnično v skladu z moralno »v dosedanem zmislu«? Zopet se bojim, da bi umen razbor pokazal vse kaj drugega. — Calderón, da je krščanski umetnik per excellentiam; ali tudi v Sodniku Zalamejskem, to je v tisti svoji drami, ki ji je čas vzel najmanj resničnosti in živosti?

Nekoliko podrobneje me zanima »visoka pesem krščanske etike« — Dantejeva »Divina Commedia«, ker splošno velja kot katoliška umetnina kateksohen. Kdor ni pozoren na substilnosti umetniške geste, bo brez nadaljnega pritrdil Ušeničnikovi karakterizaciji tega dela. Jaz vidim v nji marsikaj drugega. Ušeničnikov naziv utrpi nekoliko na svoji pravilnosti že, če vpoštevamo mnogoštevilna dejstva, kakršno je na primer to, da Dante postavlja papeža Celestina V. v najbolj sramoten kraj vsega transcendentnega vesoljstva, dočim ga cerkev časti kot svetnika. Važnejše pa so naslednje stvari: V moralnem oziru se po organizaciji pesniške snovi deli Dantejevo

človeštvo na dobre in zle, na prebivalce nebes in vič ter na prebivalce pekla. Po umetniški gesti, po zmislu izbora pa je delitev izvedena drugače. Opevanja vredne in človeško pomembne so mu sence pekla in nebes. Njih skupno nasprotje pa so tisti brezimniki tretjega speva «Pekla», ki jih ne smatra za vredne, da bi njih usode in imena sporočal bodočim rodovom. To so tisti, o katerih mu pravi Virgil: «Guarda e passa!» To so vsi, ki so «gori bili i brez časti i brez nečasti» (Debevec), mlačni angeli, «tolpa mevž in šlev boječih, ki so pred Bogom stud in pred hudobo». Do teh kaže Dante neprikrito zaničevanje in mržnjo, dočim ga trpini pekla navdajajo z usmiljenjem in sočutjem. To je zareza, in razdelitev, ki jo je določilo Dantejevo čustvo, njegov intimnejši odnošaj napram življenju. Ta delitev pa nedvoumno in določno spominja na delitev, ki sem jo pokazal v uvodnem poglavju kot moralno resnico življenja in umetnosti.

Kakor na tem mestu, izstopa Dantejev intimnejši etos zelo jasno tudi v 34. spevu «Pekla». V Luciferjevih treh žrelih trpe najstrašnejše kazni trije največji grešniki sveta: Judež, Brut in Kasij, izdajalci Krista in Cezarja. Če bi Dante živel šeststo let kasneje, bi morda mesto Bruta in Kasija imenoval Talleyranda in še koga izmed izdajalcev Napoleonovih. Tako tedaj proglašajo kot najstrašnejši zločin v zgodovini človeštva izdajstvo Boga-človeka in Človeka-boga, izdajstvo jagneta in zveri, izdajstvo božanstva in demonu, obeh tvornih načel človeškega življenja. S tem ju glede vrednosti izenačuje in posredno sicer, a vendarle določno izraža etos, ki se mi zdi, da edini predstavlja življenje, kakršno je in ki drugačno ne more biti.

*

Če pregledam končno z enim pogledom vse Ušeničnikovo ugovarjanje, imam vtis, da mu zlo nekam nedoločno prehaja v demonijo in demonija v zlo. Radi tega se bojim, da isto nedoločnost predpostavlja v mojem nazoru. Toda po krivem. Demonizem v širšem pomenu je tista moč, ki deluje v vsakem izbrancu, ne samo posvetnem, marveč tudi svetem; v ožjem zmislu, v katerem sem ga vporabljal tudi jaz, pomeni svojstveno moč «negativnih» izbrancev. To je neznansko produktivna, toda na videz zlotvorna človečnost, ki je navadno obdarjena še z mogočno hipnotično oblastjo. Zlotvorna je, toda ne dela «zla» iz slabosti, marveč iz moči in ga ne dela radi osebnih namenov, marveč v imenu velikih in brezosebnih smotrov, ki jih je v njeno darovitost položila usoda in do katerih ne more, razen po poti, ki vodi do katastrof in grozot. Edino zlo je zlotvornost iz slabosti, sebičnosti, samoljubnosti, nizkotnosti, bojazljivosti, podlosti i. t. d. To zlo je resnično grdo, «zlo» demonskih izbrancev pa je veliko, prekrasno, človeško pomembno. Tradicionalna morala za to razliko-

vanje nima očesa. Tako tudi kritika, ki na nji temelji. Zato je ne-
 štetokrat krivo in slabo razumela in sodila umetnost kot nemoralno
 in jo bo tako sodila. Umetnost vidi resnico v tem, kar je, morala v
 onem, kar bi po njeni sodbi moralo biti. Ker pa je resnica umetnosti
 resnica življenja, je in bo zmagovala umetnost in prikazuje ta pre-
 lepi svet v vseh odtenkih luči in teme, božanstvene in demonske
 človečnosti.

POGOVORI S SAMIM SEBOJ

A N T O N O C V I R K

III.

V e č e r. Na pragu večera se pogovarjam s samim seboj in ča-
 kam noči, ki prihaja od onkraj večera. Neslišno pada opojnost
 skozi medle zavese, ki so zastrle svet vse okoli in propuščajo rdeč-
 kasto svetlobo neke daljne luči lepih razodetij, ki me obliva, da sem
 ves v čaru. — Večer so skrivnostna vrata med glasnim dnevom in
 temo noči, ki diha brezbrežnost teme v lice, da vidijo oči vse globlje
 vase in da občuti duša človekova opojnost zadnje lepote. — V
 medli luči večera čutim, kako sem si vedno bližji in kako tonem v
 svet skozi sebe in vse je obžarjeno od moje luči.

N o č. Prišla je noč, temna, globoka in nerazrešljivo molčeča. Na
 obrežju noči sedim — brezbrežno morje teme je noč — in čakam na
 ladje svojih vprašanj, ki sem jih poslal v tuja morja, da mi odkri-
 jejo dežele, ki o njih sanjam. Nocoj je morje veličastna samota in
 od nikoder še ne slišim piščali svojih ladij, da bi se vračale, ker
 morajo se vrniti, morajo še pred zarjo. Sam sem na obrežju v tej
 samoti lepe groze. — Vem, sredi morij noči čaka name skrivnost z
 zaprtimi očmi.

J u t r o. Vzdramil sem se iz sna in sem stopil v jutro in — kot bi
 težka mračnost padla raz oči — sem obstrmel nad mavrico lepote
 in videl zemljo vso v razkošju in veličanstvu. V zraku je dihlo po
 moči, orjaški sili, življenje pa je pelo ubrano pesem barv, luči,
 ritma, glasov in zorenja. Začutil sem v sebi moč in radost, da je
 zaklicala v meni samem polnost življenja. — Takrat sem zapel živ-
 ljenju prvi psalm.

M o j e o k n o. Skozi okno slišim hrum mestnih ulic, korake
 ljudi, njih smeh, ki se meša med trušč vozov in ropot motorjev; če
 pogledam vanj, vidim modro poletno nebo, ki se sklanja nad strehe
 in visoka drevesa parkov med hišami. — Tam zunaj je življenje in
 tam je človek. Če sem med njimi, se mi zdi, da jih vidim le od daleč